

Вивчення досвіду розвитку сільського туризму інших країн дозволить не лише активізувати цей туристичний сегмент, а й підвищити екологічну свідомість господарств й екологічний стан довкілля, а також сприяти диверсифікації видів трудової діяльності на селі, зменшити потік мігрантів із сіл у міста.

Література

1. Салахутдинова Р. Р. *Качество трудовой жизни работников сельского хозяйства* / Р. Р. Салахутдинова // СОЦИС. – 2009. – № 11. – С. 49.
2. Чангли И. И. *Труд: социологические аспекты теории и методологии исследования* / И. И. Чангли. – М., 1973. – С. 97–98.
3. Платонов О. А. *Повышение качества трудовой жизни: опыт США* / О. А. Платонов. – М.: Рада, 1992. – С. 6.
4. *Аграрний екологічний туризм в країнах Центральної та Східної Європи.* – Стрий, 2004. – 132 с.
5. *Методичний посібник з сільського туризму* / [Коберніченко Т., Васильєв В., Зінько Ю. Та ін.]. – К., 2005. – 84 с.
6. Костриця М. М. *Сільський туризм: теорія, методологія, практика (етноісторичний туристичний кластер "Древлянська земля")*: [монографія] / М. М. Костриця; за заг. ред. Є. І. Ходаківського, Ю. С. Цал-Цалка. – Житомир: ЖДТУ, 2006. – 196 с.
7. Куценко В. І. *Стратегія формування високотехнологічного туристичного комплексу України* / В. І. Куценко // *Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні.* – Житомир, 2008. – С. 9–11.
8. *Розвиток сталого сільського туризму: темат. довід.* / [Електронний ресурс]. – Ужгород, 2007. – 146 с. – Режим доступу: http://www.euracademy-urtl.org/cms/content/downloads/Guide_Final_UkrainianVis.pdf.
9. Рутинський М. М. *Сільський туризм: навч. посіб.* / М. М. Рутинський. Ю. В. Зінько. – К.: Знання, 2006. – 271 с.
10. *Туризм України: економічні та організаційні механізми розвитку.* – К.: 2008. – 971 с.

УДК 332.2.021

В. М. БУДЗЯК

Рада по вивченню продуктивних сил України

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ВІДТВОРЕННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Стаття присвячена обґрунтуванню основних напрямів відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Розглянуто підходи до ефективного використання ґрунтів та шляхи зменшення негативного впливу на земельні ресурси як зовнішніх, так і внутрішніх факторів.

Ключові слова: земельно-ресурсний потенціал, ґрунт, деградація земель.

Стаття посвящена обоснованию основных направлений воспроизводства земельно-ресурсного потенциала. Рассмотрены подходы к эффективному использованию почв и пути уменьшения негативного влияния на земельные ресурсы как внешних, так и внутренних факторов.

Ключевые слова: земельно-ресурсный потенциал, почва, деградация земель.

The article is devoted to a substantiation of the basic directions of reproduction land-resource potential. Approaches to an effective utilization of soils and ways of reduction of negative influence on land resources both external, and inner factors are considered.

Key words: land-resource potential, soil, degradation of lands.

Ефективна система сільськогосподарського землекористування має базуватися на охороні і розширеному відтворенні земельно-ресурсного потенціалу. Тому результативні показники доцільні лише в разі поліпшення агроекологічного стану земель. Оптимальне сільськогосподарське землекористування повинно ґрунтуватися на таких загальних принципах: використання земельних ресурсів є недоцільним, якщо це не відповідає одночасно інтересам людини і природи; має завжди супроводжуватися охороною та відтворенням земельних ресурсів та відбуватися з урахуванням законів природи і природних умов.

Загалом економічна ефективність використання земельних ресурсів має передбачати можливість не лише зменшення та ліквідацію негативних екологічних наслідків, але й створення умов для їх розширеного відтворення. З цією метою слід передбачити: розширене відтворення родючості ґрунту; захист земель від ерозії та деградації; підтримку балансу в ґрунті поживних речовин; забезпечення оптимального рівня інтенсивності та напрямів використання земель, а також застосування екологічно безпечних землеробських технологій, методів і прийомів.

Ці та інші проблеми досліджувалися у працях Д. С. Добряка, А. М. Третьяка, Б. М. Данилишина, М. А. Хвесика та інших науковців. Утім, сьогодні недостатньо вивчені проблеми, пов'язані з обґрунтуванням напрямів ефективного відтворення земельно-ресурсного потенціалу регіонів України. У цьому плані важливо визначити основні елементи організаційно-господарських заходів, а саме щодо раціональної організації території, у першу чергу сільськогосподарських угідь. Так, протиерозійна організація території передбачає максимальне вилучення земель на схилах понад 3 градуси із змитими ґрунтами з метою організації на них ґрунтозахисних сівозмін.

Ефективність відтворення земельно-ресурсного потенціалу також залежить від покриття поля сільськогосподарськими культурами та їх чергування у ґрунтозахисних сівозмінах. Вдале чергування дозволить захистити землі від водної ерозії на 50–60% та підвищити урожайність еродованих і ерозійно небезпечних земель. Перевищення критичної межі залучення малопродуктивних земель до обробітку погіршує не тільки стан цих земель, але й навколишнього середовища.

Існує складність у визначенні критичної межі залучення не лише малопродуктивних, але й високопродуктивних земель. З іншого боку, неможливе штучне розширення природно-ресурсного (екологічного) потенціалу земель понад природні норми та обмеження. Саме в цих межах і повинна, на наш погляд, існувати система ефективного сільськогосподарського землекористування. Більше того, вона має наближатися до верхньої межі, а не як сьогодні, коли вона в кращому разі перебуває на нижній критичній межі.

Очевидно, що для кожного окремого регіону країни межі будуть різними, як і відстань між цими межами. Звуження відстані означатиме ускладнення можливості досягати рівня ефективного використання земельно-ресурсного потенціалу, а її розширення тільки відтермінує усунення негативних наслідків нераціонального використання земельно-ресурсного потенціалу.

Отже, необхідно проводити всебічний та систематичний облік і оцінку стану земель з метою їх захисту і відтворення. У зв'язку з цим потрібна діюча інформаційна система обліку, інвентаризації і прогнозування стану земельних ресурсів на тлі інформації про інші природні ресурси та антропогенні процеси. Вихід за межі оптимального використання земельних ресурсів і навіть за межі їх оптимального відтворення в кінцевому підсумку руйнує природні системи.

Нині дослідження у сфері ефективного відтворення земельно-ресурсного потенціалу здійснюються у трьох основних напрямках: розробка і оцінка нових заходів боротьби із деградацією та ерозією земель; упровадження ґрунтозахисних технологій та систем землеробства; покарання та стимулювання землекористувачів і землевласників відповідно за нераціональне і раціональне сільськогосподарське землекористування. При цьому головна увага зосереджена на малопродуктивних і деградованих землях.

Принципового значення набуває визначення економіко-екологічного ефекту від запровадження комплексу заходів, спрямованих на відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Верхньою межею ефекту треба вважати, з одного боку, прямі втрати ґрунту, а з іншого – безпосередні втрати урожаю. Ці втрати слід розраховувати, виходячи з площі земель, на яких доцільно вживати заходи щодо відтворення земельно-ресурсного потенціалу. В окремих випадках такі території можуть обмежуватися полезахисними лісовими смугами або площами з відповідними ґрунтозахисними сівозмінами. У свою чергу, площі лісових насаджень, ріллі, природних кормових угідь повинні бути таких розмірів і в таких співвідношеннях, які б сприяли створенню локальних екосистем, що функціонують за принципами природних аналогів, навіть при значному антропогенному навантаженні на них.

Досягти відтворення земельно-ресурсного потенціалу на окремих територіях можна двома основними способами. Перший – це реабілітація земель, тобто вилучення деградованих або малодеградованих земель з інтенсивного сільськогосподарського обороту, другий – це зміна їх цільового призначення, а отже, і режиму та характеру використання. Існує ще один спосіб, але він стосується малородючих земель, тобто тих земель, які за своїми природними властивостями, а не за антропогенним впливом, є малопродуктивними. Суть його полягає у штучному нарощуванні продуктивності цих земель.

Отже, стратегічними напрямками відтворення земельно-ресурсного потенціалу є: відновлення ґрунтової родючості; удосконалення структури сільгоспугідь; упровадження нових напрямів адаптації сільськогосподарського землекористування до природних умов; розвиток механізму економічної відповідальності за порушення земельного законодавства та екологічного стану земель.

Очевидно, що сьогодні оптимізація структури земельних угідь, у тому числі й за рахунок збільшення частки екологічностабілізуючих угідь, набуває першочергового значення. Наприклад, за деякими оцінками, щорічне збільшення площ еродованих земель нині сягає 80–100 тис. га.

Також викликає занепокоєння стан ґрунтового покриву. Це відбувається не лише у зв'язку з ерозійними та деградаційними процесами, що охоплюють більше як одну третину сільськогосподарських угідь, але й через погіршення їх основних властивостей, насамперед такої інтегрованої властивості, як родючість ґрунту.

При ефективному відтворенні родючості ґрунтів визначальним є не тільки раціональне використання ґрунтів, але і врахування зміни тваринного світу, рівня ґрунтових вод і річкової мережі, порушення материнської породи і рельєфних форм місцевості.

Власне родючість ґрунтів повинна виражатися через урожай вирощених на них сільськогосподарських рослин, але за умови, коли забезпечено вирощування оптимальної кількості певного виду або видів рослин на певній обмеженій ділянці. Так, оптимальною для зернових культур і, зокрема, озимої пшениці, вважається урожайність 80–90 ц/га [1, с. 44], ярої пшениці – 40–60, озимого жита – 50–60, рису 100–110 ц/га. Відповідно є сільськогосподарські культури, які особливо залежні від якості ґрунтів, – це цукровий буряк, овочі, картопля, соняшник, мак, кукурудза, просо, яра та озима пшениці. Найменш залежними є овес, озиме жито, багаторічні трави.

Нині доцільно було б відмовитися від землеробства, яке базується на прискореному зростанні продуктивності сільськогосподарських культур і, зокрема, їх урожайності, оскільки в його основі лежить прискорене підвищення родючості ґрунтів. Останнє значною мірою зумовлює втрату здатності ґрунту до самовідновлення та максимізації реалізації генетичних можливостей власне сільськогосподарських культур і природно-кліматичних чинників. Відмова від вказаного типу землеробства дозволить мінімізувати втрати готової продукції та витрати на її вирощування. В кінцевому підсумку це сприятиме не тільки суттєвому підвищенню продуктивності сільськогосподарських культур і тваринництва, але і збереже одне із найбільших багатств нашого суспільства – родючі українські землі.

Доказом необхідності ефективного відтворення родючості ґрунту є те, що мінеральні та органічні добрива засвоюються рослинами в незначній кількості, яка з часом зменшується. Штучне підвищення родючості ґрунтів також не завжди дає бажаний результат, а при припиненні вжиття відповідних заходів набута родючість ґрунту, як правило, зменшується. Цей процес посилюється таким порушенням загальної екологічної рівноваги, що пов'язано насамперед із виснаженням запасів природних ресурсів. Важливо також ліквідувати існуючий нині дисбаланс між окремими складовими родючості ґрунтів.

Варто наголосити, що в окремих випадках існує невідповідність між родючістю ґрунтів і урожайністю сільськогосподарських культур. Так, на високородючих ґрунтах не завжди вдається досягти високих урожаїв. Це пов'язано не тільки з генетичними особливостями розвитку різних видів

сільськогосподарських культур, але і з різноманітними зовнішніми факторами як природними (кліматичні умови, природні стихійні лиха, гідрологічний режим тощо), так і антропогенними (близькість промислових, транспортних об'єктів, населених пунктів тощо).

При ефективному відтворенні родючості ґрунтів потрібно враховувати і вплив зовнішніх чинників. Одним з основних серед них є розвиток ерозії, який, у свою чергу, тісно пов'язаний із рельєфом місцевості. Ерозійно небезпечним вважається схил понад 1° . На схилах, зайнятих слабозмитими ґрунтами у Степу і Лісостепу, крутизною $1-3^\circ$ щорічний змив становить 5 т/га, середньозмитих ґрунтах на схилі $3-5^\circ$ – 15, сильнозмитих ґрунтах при схилі понад 5° – 95 т/га. Влітку ерозії максимально сприяє чистий пар, а весною – зяб.

Еродовані ґрунти мають значно нижчий (порівняно з нееродованими) вміст азоту, фосфору, калію і гумусу. На таких ґрунтах сільськогосподарські культури відчувають гострий дефіцит вологи, що призводить до зниження ефективності внесених добрив. До того ж більшість сучасних форм добрив не тільки не засвоюється рослинами (до 40%), але і спричиняють порушення структури ґрунту і фізико-хімічних процесів, які в ньому відбуваються.

Ефективність добрив (фосфорних, калійних, азотних) на кислих ґрунтах є найнижчою. Для прикладу, на дерново-підзолистих ґрунтах під озиму пшеницю оптимальним вважається внесення 90 кг/га азотних, 45 кг/га фосфорних і 60 кг/га калійних добрив. Не завжди кількість внесених добрив визначає урожайність сільськогосподарських культур. Зокрема, для льону-довгунця серед факторів підвищення рівня урожайності велике значення має культура-попередник, далі йде рН, вміст фосфору, калію і гумусу. Для картоплі головним є вміст гумусу, потім – фосфору і калію. Досить ефективним, принаймні для більшості сільськогосподарських культур, є комбіноване внесення добрив, наприклад гною та азоту.

Проте внесення мінеральних і органічних добрив та проведення різноманітних меліоративних заходів (гіпсування, вапнування ґрунту тощо) не завжди може підвищити ефективність відтворення родючості ґрунтів і покращення окремих показників якісного стану ґрунту матиме переважно тимчасовий ефект. Так, зменшення надлишкового вмісту кальцію в перегнійно-карбонатних ґрунтах у кінцевому підсумку зумовлює відносно погіршення їх водного режиму.

Найкращий спосіб боротьби з ерозією – це переведення земель із крутизною схилів понад 5° у категорію земель несільськогосподарського призначення; при $3-5^\circ$ – часткове переведення ріллі в інші сільськогосподарські угіддя та застосування різноманітних агротехнічних, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів; при $1-3^\circ$ – використання ґрунтозахисних сівозмін та інших заходів; посадка захисних насаджень [2, с. 122]; оптимальне співвідношення всіх видів сільськогосподарських угідь. Наступний шлях боротьби із ерозією ґрунтів – це насадження полезахисних лісосмуг. Вони поряд із захистом верхнього родючого шару ґрунту від механічного видування сприяють накопиченню додаткової вологи у ґрунті і відповідно збільшенню урожайності сільськогосподарських культур.

Для ефективного відтворення родючості ґрунту важливим є термін його перебування під певною культурою. Збільшення цього терміну веде до зниження урожайності, "стомлення" ґрунту. Так, незважаючи на те, що зрошення на чорноземах сприяє збільшенню в них рухомих фосфатів від 2 до 15 мг/кг, воно призводить до погіршення структури ґрунтів та зростання кількості нітратів, особливо в дощові періоди.

Наступне, що потрібно врахувати при створенні умов для ефективного відтворення родючості ґрунтів, це забруднення їх важкими металами. Визначити ступінь забруднення ними можна або безпосередньо, або їх вмістом у сільгоспрослинах. Найбільшою мірою вони накопичуються в коренях рослин, а найменшою – у зерні та плодах. Серед сільгоспрослин найбільше таких сполук накопичують овочі і найменше – бобові, злакові й технічні культури. Найшвидше накопичується цинк, кадмій, марганець, молібден, а найповільніше – свинець, ртуть, хром.

Більшість важких металів попадають в атмосферу у складі аерозолів. Їх будова та кількість залежать від спеціалізації промислових об'єктів. Особливо небезпечними в цьому відношенні є теплові електростанції, металургійні, нафтопереробні та гірничовидобувні підприємства, а також транспорт. Зокрема, лише при спалюванні кам'яного вугілля виділяється значна кількість хрому, свинцю, ртуті, олова, титану, урану тощо. Такі важкі метали, як цинк, мідь, залізо і навіть ртуть, надходять у ґрунт також із пестицидами.

Основна кількість важких металів поширюється на землях у радіусі до 10 км від промислового підприємства [3, с. 12], а забруднення від автотранспорту переважно зосереджено на відстані до 30 м від автомагістралей [4, с. 14]. Відповідно вплив на ґрунт інших забруднюючих речовин поширюється в радіусі до 100 км [5, с. 13]. Чимало важких металів міститься і в мінеральних добривах, зокрема фосфатних. У них наявні: кадмій, хром, кобальт, мідь, свинець, нікель, ванадій, цинк і навіть деякі радіонукліди.

До ґрунтів, які найбільш інтенсивно забруднюються важкими металами, відносяться чорноземи. При цьому ємність поглинання в них таких металів є дуже високою. Найбільше чорноземи поглинають свинець, цинк, кадмій. Ступінь поглинання із суміші кількох видів важких металів залежить від інтенсивності їх хімічної активності і, як правило, є нижчою, ніж кожного металу окремо. У кислих ґрунтах вплив важких металів посилений.

Розробляючи заходи найбільш ефективного відтворення родючості ґрунтів, потрібно також ураховувати і різні причини втрати ґрунтом своїх природних властивостей. Основна причина зниження родючості ґрунту полягає не тільки у зменшенні загального вмісту гумусу, але і втраті окремих властивостей ґрунтом, сезонному руйнуванню його окремих складових та подальшим їх повільним відновленням. Мінімальний обробіток ґрунту посилює процес гуміфікації рослинних залишків у ньому. При систематичному мінімальному обробітку ґрунту у верхніх його шарах поступово зростає кількість гумусу, що позитивно впливає на його фізичний стан. Так, встановлено, що при збільшенні вмісту гумусу його щільність зменшується, і навпаки [5, с. 22].

Втрата гумусу призводить до втрати властивості ґрунту відновлювати атмосферний азот. При цьому ґрунт ніби розпилюється і тим самим більшою мірою піддається ерозії. Одночасно порушується структура ґрунту, що зменшує запаси в ньому вологи на 20–30%. Втрата одного сантиметра гумусу зумовлює зниження його запасів до 2–4 т/га і урожаю до 0,5–2,0 ц/га. Як наслідок, утрачаються значні площі родючих земель. Так, у світі через різні причини кожного року втрачається не менше як 5 млн. га ріллі, а за весь період існування людства втрачено вже близько 2 млрд. га.

Загалом дегуміфікації та втраті структури ґрунту сприяє вирощування монокультур. Запобігти цьому може внесення гною (не менше 10 т/га) та сівозміна з травами. Ущільнення ґрунту спричиняє кисневе голодування рослин і суттєвий перерозподіл у ньому вологи. При цьому допустима норма навантаження на ґрунт техніки становить 0,8-1,0 кг/см² [4, с.11]. У цілому втрата 10 т ґрунту призводить до втрати 0,5 т гумусу та 40% внесених добрив.

Родючість ґрунтів залежить від його властивостей, але вони не дають однозначної відповіді, який ґрунт більш родючий, оскільки їх ще потрібно точно й об'єктивно оцінити, а потім і коректно зіставити з аналогічними показниками в інших типах ґрунтів та виявити їх відповідність вимогам певних культур. Для повної об'єктивності такої оцінки слід урахувати ще і фактор часу, тобто важливим є одномоментне проведення оцінки на різних типах ґрунтів. Навіть цього буде недостатньо, якщо не враховувати співвідношення окремих властивостей ґрунту в певний проміжок часу та при певному способі землеробства.

Пропонуємо встановити єдиний, узагальнюючий (інтегральний) показник родючості ґрунтів. Ним може бути, з одного боку, показник властивостей (їх суті, змісту), а з іншого – показник, пов'язаний із економічним наслідком використання цих же властивостей, тобто економічна родючість ґрунтів. Загально визнаним інтегральним показником є урожайність сільськогосподарських культур. Стосовно екологічних наслідків, то здебільшого застосовуються показники втрат окремих властивостей у відсотках від їх природної величини або в абсолютних величинах (наприклад, втрати гумусу в т/га).

Також при ефективному відтворенні родючості ґрунтів потрібно враховувати і його здатність щодо стійкості до зовнішніх, як правило, негативних впливів. Ця буферна здатність забезпечує пом'якшення зміни структури та властивостей ґрунту. Завдяки наявності такої здатності основні властивості ґрунту не зникають, а тільки змінюють інтенсивність їхнього прояву. Це відбувається у двох напрямках: втрата певної сили прояву власне властивості та часткове набуття іншою властивістю функцій вказаної властивості, тобто її часткове заміщення іншою властивістю.

Зміна якості окремих властивостей може проявлятися у зміні кольору ґрунту, з одного боку, та будови хімічних сполук, виду хімічних елементів і їх форм – з іншого. Водночас ґрунт ніби опирається зміні своїх властивостей під впливом зовнішніх факторів, насамперед антропогенних. По-перше, такі впливи є короткотерміновими, хоча і потужними, а власне процес формування

грунту є, як відомо, надзвичайно тривалим (сотні і тисячі років). По-друге, стрімко та швидко змінюються всі рівноважні потоки енергії, які є, мабуть, ще більш стійкими до зовнішнього втручання, ніж потоки речовин у ґрунті. Це відбувається насамперед тому, що джерела цих впливів розміщені поза самим ґрунтом і, що найголовніше, вони надзвичайно потужні її енергію подають безперервно.

Таким чином, дослідження родючості потрібно проводити за такими основними напрямками: перший пов'язаний із проблемами підвищення рівня родючості, другий – із величиною її втрат. Стосовно першого, то існують традиційні шляхи підвищення рівня родючості ґрунту, наприклад, через збільшення в ньому вмісту гумусу та додавання до певного ґрунту деякої кількості вже родючого ґрунту. При цьому при природному підвищенні рівня родючості ґрунту необхідно сприяти ґрунтовим та позаґрунтовим процесам, які зумовлюють утворення гумусу.

Як свідчить практика, власне переважання величини втрат гумусу над величиною його поповнення спостерігається на більшості сільськогосподарських угідь України та є основною причиною зниження родючості ґрунту та відповідно недоотримання значної маси врожаю сільськогосподарських культур.

Література

1. *Охрана почв* / [под ред. П. А. Садименко]. – Рн/д.: РУ, 1983. – 184 с.
2. *Екологія* / [Дорогунцов С. І., Коценко К. Ф., Хвесик М. А. та ін.]. – К.: КНЕУ, 2005. – 371 с.
3. *Алексеев Ю. В. Тяжелые металлы в почвах и растениях* / Ю. В. Алексеев. – Л.: Агрпромиздат, 1987. – 142 с.
4. *Ковда В. А. Почвенные ресурсы СССР, их использование* / В. А. Ковда, Я. А. Пачепский. – Пушино: АН СССР, 1989. – 45 с.
5. *Управление плодородием почв в интенсивных системах земледелия* / [под ред. В. И. Кирюшина]. – Новосибирск: ВАСХНИИЛ, 1998. – 172 с.

УДК 334.012.46

М. В. ІЛЬІНА

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОПОДАТКУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕПРИБУТКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

У статті розглянуто основні функції та напрями діяльності неприбуткових організацій; описано підходи до оподаткування організацій в Україні та за кордоном. Обґрунтовано особливості оподаткування екологічних неприбуткових організацій та напрями підвищення ефективності податкової політики. Наведено принципи поділу діяльності організацій на інституційну (основну) та комерційну (неосновну) з метою оптимізації режиму оподаткування та підвищення ефективності управління ресурсами.

Ключові слова: неприбуткова організація, комерційна організація, економічна функція, пільговий режим оподаткування, податкове заощадження, субсидія, фінансовий донор, інституційна діяльність, екологічна послуга, суспільне благо.